

۱۱۵ سہ ماہی میں ہے کہ سہ ماہی سو ہے

بہ نام دادار اور مزد ستیر

وزارت علوم، تحقیقات و فناوری

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

پژوهشکده زبان‌شناسی

گروه فرهنگ و زبان‌های باستانی

پایان‌نامه کارشناسی ارشد رشته فرهنگ و زبان‌های باستانی

مطالعه نسخه‌شناسی اوستای ۱۱۹۷

استاد راهنما

دکتر کتایون مزداپور

استاد مشاور

دکتر علی شهیدی

پژوهشگر

پریا ماوندی

شهریور ۱۳۹۷

سپاسگزاری

از پدرم، مادرم و خواهر عزیزم سپاسگزارم که باز خودگذشتگی تمام نبودن های

مرا بر دبار بودند

از مادر بزرگ عزیزم سپاسگزارم که آفرین و دعای نیک و شمیمش در

همه ی لحظه هایم جاریست.

از استاد راهنمای بزرگوار و استاد مشاور گرامیم سپاسگزارم که

همه ی کاستی های مرا بلند نظری خود بخشید و مرا پشتیبان هستند.

تقدیم

شاید این پایان نامه در حد اعلای دانشی نامه‌ای در زمینه‌ی فرهنگ و زبان‌های باستانی نباشد اما زحمتی در حد اعلای چندین و چند بار دیدن ۸۰۰ صفحه‌ی نسخه‌ی سپیدینه‌ی اوستا را با خود دارد.

این زحمت ارزشمند را تقدیم می‌کنم به استادانی که با آثار و آموزش‌هایشان سبب آشنایی روزافزون من با این کسره‌گشتند:
استاد ابراهیم پورداود که با آثارش زندگی کرده‌ام.

استاد جیوانجی جمشیدرجی ماری که اثر بی‌مانندش در مراسم و آداب پارسیان و زرتشتیان رامی‌ستایم.

و استاد موبد مهربان فیروزگری که چون نشان مهربانانه همیشه و

در همه حال مرا آموختند و می‌آموزانند.

چکیده

مطالعه‌ی نسخه‌شناسی اوستای ۱۱۹۷ شامل بررسی همه‌جانبه‌ی این دستنویس اوستاست. تحلیلی در همه‌ی ابعاد از یک دستنویس اوستا، که برای نخستین بار در یک پایان‌نامه‌ی دانشگاهی، پیش‌روی خوانندگان قرار داده شده‌است.

به‌عنوان پایه‌ای‌ترین گام در نسخه‌شناسی اوستا، تمامی نیایش‌های نسخه‌مشخص شده‌است و با توجه به این داده‌پردازی، اوستای ۱۱۹۷، وندیداد ساده می‌باشد که برای اجرای مراسم وندیداد در درگاه آتش موبد خاخشار در هند کتابت شده و ۹۰ سال پس از پایان نگارش، در سال ۱۲۸۷ یزدگردی، برای اجرای مراسم وندیداد، به نامگانه‌ی شاهپور گیو و ولدان او کیخسرو و بهمن، به آدریان تهران، در ایران، دهش شده‌است. کاتب این نسخه بنابر انجمله‌ی آن، موبد لولادارو پسر موبد مینوچهر پسر مانک پسر نورآذ، موبدی پارسی بوده‌است که در مالابای هند و در روز خور از ماه امرداد امشاسپند سال ۱۱۹۷ یزدگردی کتابت نسخه را به پایان رسانیده‌است.

از نظرگاه نسخه‌شناسی اوستا، اوستای ۱۱۹۷ وندیداد ساده به‌خشنومن سروش است که در اجرای آیین‌های درگذشتگان، تقدیس نیرنگ و تطهیر برشوم از آن بهره‌برده می‌شد. این نسخه با توجه به ویژگی‌های آن، یک دستنویس هندی اوستاست. اما در این مرحله، دستنویس اصلی که نسخه از آن کپی‌برداری شده قابل تشخیص نمی‌باشد.

شکل‌های نسخه با توجه به توصیف آیین‌ها، اقلام و ابزار مورد نیاز آن‌ها، با ظرافت و زیبایی به تصویر درآمده‌اند.

تنوع خط و زبان در بن‌نوشت‌ها، نیرنگ‌ها، پرنوشت‌ها و افزایه‌های نسخه بیانگر این مطلب است که کاتب نسخه با خط و زبان‌های اوستایی، سنسکریت، پهلوی و گجراتی آشنایی نسبی داشته‌است.

این نسخه از جمله خوش‌خط‌ترین، منظم‌ترین و زیباترین دستنویس‌های اوستایی شناخته شده‌است.

اوستای ۱۱۹۷ افزون بر ویژگی‌های منحصر به فرد خود، دارای دو مشخصه‌ی بارز است؛ نخستین مشخصه، گستره‌ی زبانی این نسخه است. دومین مشخصه‌ی این نسخه، این است که اوستای ۱۱۹۷ از جمله نخستین دستنویس‌هاییست که برای اجرای مراسم، در همان نخستین سال‌های تاسیس آدریان تهران، وارد قدیمی‌ترین نیایشگاه زرتشتیان در تهران، شده‌است.

مطالعه‌ی نسخه‌شناسی اوستای ۱۱۹۷ و مطالعات نسخه‌شناسی از این دست، در یادآوری و پژوهش پیرامون برخی مراسم ایران باستان که امروزه به گستردگی گذشته برپا نمی‌گردند تأثیرگذار بوده و با توجه به ارائه‌ی تعریف‌هایی سازمان‌دهی شده و با جزئیات بیشتر برای برخی از اصطلاحات مورد نیاز چنین پژوهش‌هایی (مانند تعریف‌هایی که با بررسی همه‌جانبه توسط پژوهشگر از واژگان افزایه، پرنوشت و ... ارائه شده‌است) می‌تواند مرجعی برای مطالعات نسخه‌شناسی دستنویس‌های اوستا و پهلوی باشد.

واژگان کلیدی: نسخه‌شناسی اوستا، بن‌نوشت، پرنوشت، افزایه، نیرنگ، سال یزدگردی، وندیداد ساده، یزشن‌خوانی

فهرست مطالب

فصل اول: کلیات پژوهش	۳
۱-۱ مسأله‌ی پژوهش	۵
۲-۱ موضوع پژوهش	۶
۳-۱ قلمرو پژوهش	۶
۴-۱ اهمیت و ضرورت پژوهش	۶
۵-۱ اهداف پژوهش	۷
۶-۱ کاربردهای پژوهش	۷
۷-۱ نوع پژوهش	۷
۸-۱ سوالات پژوهش	۷
۹-۱ فرضیه‌های پژوهش	۸
۱۰-۱ تعریف واژه‌های مهم و کلیدی	۸
۱۰-۱-۱ نسخه‌شناسی نسخ خطی اوستا	۸
۱۰-۱-۲ بن‌نوشت	۸
۱۰-۱-۳ پرنوشت یا حاشیه	۹
۱۰-۱-۴ افزایه	۱۰
۱۰-۱-۵ نیرنگ	۱۰
۱۰-۱-۶ سال یزدگردی	۱۰
۱۰-۱-۷ وندیدادساده	۱۱
۱۰-۱-۸ یزشن خوانی	۱۱
فصل دوم: روش‌شناسی پژوهش	۱۳
۲-۱ روش پژوهش	۱۵
۲-۲ روش گردآوری اطلاعات	۱۵

۱۶	۲-۳ روش تجزیه و تحلیل اطلاعات
۱۷	فصل سوم: تعریف متغیرها و پیشینه‌ی پژوهش
۱۹	۳-۱ تعریف مفاهیم مرتبط با مسئله‌ی تحقیق، ابعاد موضوع و متغیرهای تحقیق
۱۹	۳-۱-۱ متغیرهای نسخه‌شناسی اوستا
۲۴	۳-۱-۲ نسخه‌شناسی تاریخی
۲۷	۳-۱-۳ مراسم مذهبی و آداب آن‌ها در نسخ اوستایی
۲۸	۳-۱-۴ آیین‌های بلندمرتبه
۲۸	۳-۱-۴-۱ مراسم پرگنا
۲۹	۳-۱-۴-۲ آیین یسناخوانی
۳۰	۳-۱-۴-۳ آیین ویسپردخوانی
۳۰	۳-۱-۴-۴ آیین ونیدادخوانی
۳۱	۳-۱-۵ آیین‌های داخلی در روزگار ما
۳۱	۳-۱-۵-۱ ابزار و اقلام آیین‌های داخلی
۴۶	۳-۱-۵-۲ روحانیان آیین‌های با تشریفات داخلی
۴۹	۳-۱-۵-۳ جایگاه‌های ویژه در آیین‌های داخلی
۵۰	۳-۱-۶ آیین برش‌نوم
۵۳	۳-۲ بررسی تاریخی‌هی موضوع و سوابق پژوهش‌های انجام شده‌ی محققان دیگر
۵۷	فصل چهارم: یافته‌های پژوهش
۵۹	پیش‌گفتار
۵۹	۴-۱ نام‌گذاری نسخه
۶۰	۴-۲ ویژگی‌های ظاهری نسخه
۶۰	۴-۲-۱ برگ‌ها
۶۴	۴-۲-۲ جلد‌های نسخه
۶۴	۴-۲-۳ صحافی نسخه
۶۴	۴-۲-۴ صفحه‌بندی نسخه

- ۶۷.....۴-۲-۵ آسیب‌ها
- ۶۹.....۴-۲-۶ نگارش
- ۷۱.....۴-۲-۷ نشانه‌های نگارشی نسخه
- ۷۲.....۴-۲-۸ نشانه‌های تزئینی
- ۷۴.....۴-۲-۹ محتوای نسخه
- ۷۵.....۴-۳ گروه و موقعیت آیینی نسخه
- ۷۵.....۴-۴ هندی یا ایرانی بودن اوستای ۱۱۹۷
- ۸۱.....۴-۵ خشنومن نسخه
- ۸۴.....۴-۶ شکل‌ها
- ۹۴.....۴-۷ واژگان و عبارات اختصاری نیایش‌های نسخه
- ۱۰۳.....۴-۸ پرنوشت‌ها
- ۱۰۳.....۴-۸-۱ دهش نسخه
- ۱۰۳.....۴-۸-۲ چند بیت شعر
- ۱۰۴.....۴-۸-۳ دیگر پرنوشت‌ها
- ۱۰۴.....۴-۹ افزایش‌ها
- ۱۰۴.....۴-۹-۱ نیرنگ‌ها
- ۱۱۱.....۴-۹-۲ آغاز و عناوین نیایش
- ۱۱۴.....۴-۹-۳ نیایش‌های جافتاده
- ۱۱۴.....۴-۹-۴ زندنویسی
- ۱۳۵.....۴-۱۰ بن‌نوشت‌ها
- ۱۳۵.....۴-۱۰-۱ سرنگاره
- ۱۳۶.....۴-۱۰-۲ انجامه
- ۱۳۶.....۴-۱۱ نگارنده‌ی نسخه
- ۱۳۷.....۴-۱۲ زمان نگارش نسخه
- ۱۳۸.....۴-۱۳ مکان نگارش نسخه

۱۳۹	۴-۱۴ روزگار گذشته بر نسخه
۱۳۹	۴-۱۵ فرمایش و دهش نسخه
۱۴۱	فصل پنجم: نتایج و پیشنهادهای
۱۴۳	۵-۱ خلاصه‌ی پژوهش و نتایج
۱۴۴	۵-۲ محدودیت‌های پژوهش
۱۴۵	۵-۳ پیشنهادات برای پژوهش‌های آتی
۱۴۷	پیوست‌ها
۱۴۹	۶-۱ پیوست یک: فهرستی از اسامی اقلام و آلات یزشن خوانی
۱۵۱	۶-۲ پیوست دو: فهرستی از مکان‌های آداب یزشن خوانی
۱۵۱	۶-۳ پیوست سه: فهرستی از اصطلاحات یزشن خوانی
۱۵۲	۶-۴ پیوست چهار: فهرستی از عناوین و ویژگی‌های روحانیان یزشن خوانی
۱۵۳	۶-۵ پیوست پنج: تصاویری از ابزار و آلات یزشن خوانی
۱۵۶	۶-۶ پیوست شش: نمونه‌ای از آوانویسی اوستای ۱۱۹۷
۱۵۷	۶-۷ پیوست هفت: نمونه‌ای از فهرست‌بندی اوستای ۱۱۹۷

فهرست شکل‌ها

- شکل ۳-۱: خوان آلات ۴۵
- شکل ۴-۱: صفحه‌ی نسخه به رنگ نخودی ۶۱
- شکل ۴-۲: صفحه‌ی نسخه به رنگ تیره درآمده ۶۲
- شکل ۴-۳: آستر بدرقه ۶۳
- شکل ۴-۴: بخش داخلی جلد نسخه ۶۶
- شکل ۴-۵: صحافی نسخه ۶۶
- شکل ۴-۶: آب‌گرفتگی نسخه ۶۷
- شکل ۴-۷: آب‌گرفتگی لبه‌های بالا و پایین برگ‌های نسخه ۶۸
- شکل ۴-۸: از بین رفتن جلد در قطر نسخه ۶۸
- شکل ۴-۹: تزئین پایین یک بخش از نیایش ۷۴
- شکل ۴-۱۰: رسم‌الخط حروف «ی» و «ن» در اوستای ۱۱۹۷ - نمونه‌ی نیرنگ‌ها ۷۶
- شکل ۴-۱۱: نمونه‌ای از خلط ṣ و ḍ در برگ ۴ اوستای ۱۱۹۷ ۷۷
- شکل ۴-۱۲: نمونه‌هایی از کتابت حرف «ز» به جای «ج» در اوستای ۱۱۹۷ ۷۸
- شکل ۴-۱۳: نمونه‌هایی از ṣ به جای ḍ در اوستای ۱۱۹۷، برگ‌های ۴۲ و ۱۵۳ ۷۹
- شکل ۴-۱۴: ارویسگاه و جایگاه هشت موید اجراکننده‌ی مراسم ۸۵
- شکل ۴-۱۵: آوانگاری شکل ۴-۱۴ ۸۶
- شکل ۴-۱۶: برش‌نوم‌گاه ۷۹
- شکل ۴-۱۷: آوانگاری شکل ۴-۱۶ ۹۰
- شکل ۴-۱۸: یزشنگاه ۹۲
- شکل ۴-۱۹: آوانگاری شکل ۴-۱۸ ۹۳

فهرست جدول‌ها

- جدول ۴-۱: نام‌گذاری نسخ خطی در ADA ۵۹
- جدول ۴-۲: نشانه‌های نگارشی نسخه ۷۱
- جدول ۴-۳: نشانه‌های تزئینی نسخه ۷۲
- جدول ۴-۴: نمونه‌هایی از خلط حروف «ز» و «ج» ۷۸
- جدول ۴-۵: نمونه‌هایی از کتابت حرف «ج» به جای «ز» ۷۹
- جدول ۴-۶: نمونه‌هایی از به کارگیری *st* به جای *tđ* ۷۹
- جدول ۴-۷: خشنومن‌های اوستای ۱۱۹۷ ۸۱
- جدول ۴-۸: اختصارات گروه ۱ ۹۵
- جدول ۴-۹: اختصارات گروه ۲ ۹۷
- جدول ۴-۱۰: اختصارات گروه ۳ ۹۸

پیش‌گفتار

پژوهش پیش‌رو که مطالعه‌ای نسخه‌شناختی بر اوستای ۱۱۹۷ می‌باشد از جمله پژوهش‌های بنیادینست. قلمرو مکانی این پژوهش، می‌تواند تهران و هند را شامل گردد؛ چراکه نسخه در هند کتابت شده و پس از گذشت سال‌ها وقف آدریان تهران شده‌است. قلمرو زمانی پژوهش، سال پایان کتابت نسخه، یعنی سال ۱۱۹۷ یزدگردی (تقریباً برابر با سال ۱۲۰۷ خورشیدی) و سال‌های پس از آن می‌باشد؛ به ویژه سال‌های ۱۲۹۷ خورشیدی که نسخه، وقف آدریان تهران می‌گردد و سال ۱۳۹۳ خورشیدی که نسخه به دست پژوهشگر می‌رسد. قلمرو موضوعی نیز، پژوهش و تحلیل همه‌جانبه‌ی نسخه‌ی ۱۱۹۷ شامل فیزیک نسخه، نیایش‌ها، بن‌نوشت‌ها، نیرنگ‌ها، پرنوشت‌ها، افزایه‌ها، دهش و فرمایش و ... است.

در فصل یک به دغدغه‌ی پژوهشگر برای مطالعه‌ی نسخه‌شناسی این نسخه‌ی اوستایی در بخش مساله‌ی پژوهش پرداخته می‌شود. پس از آن اهمیت پژوهش‌هایی از این دست و هدف این پژوهش بیان می‌گردند. در پایان فصل یک پیرامون واژگان کلیدی پژوهش توضیحاتی ارائه می‌شود. برخی واژگان تخصصی در نسخه‌شناسی اوستا مانند پرنوشت، افزایه و ... مورد بازنگری قرار گرفته و با توجه به به‌کارگیری آن‌ها در دیگر پژوهش‌های نسخه‌شناسی اوستا، تعریفی جزئی و مشخص از این واژگان ارائه شده‌است.

فصل دو، توضیحاتی پیرامون روش پژوهش، گردآوری داده‌های نسخه‌شناسانه و چگونگی تجزیه و تحلیل داده‌های به دست آمده ارائه می‌دهد.

در بخش نخست فصل سه، به برخی مفاهیم پایه‌ای، به صورت خلاصه، پرداخته می‌شود که برای مطالعه‌ی اوستای ۱۱۹۷ ضروری می‌نماید. این مفاهیم شامل مفاهیم نسخه‌شناسی اوستا، مراسم یسنا، ویسپرد، وندیداد، برشوم، اقلام و ابزار مورد نیاز این مراسم و کوتاهی پیرامون چگونگی آداب و تشریفات اجرای این آیین‌ها است. مفاهیمی که مشمول شکل‌های موجود در نسخ و نیرنگ‌های نسخه می‌گردند.

در بخش دوم فصل سه به پیشینه‌ی کوتاهی از کارهایی که پژوهشگران این گستره در سال‌های اخیر انجام داده‌اند و شوربختانه تعدادشان چندان زیاد نیست، پرداخته شده‌است.

فصل چهارم مستقیماً به دستنویس اوستای ۱۱۹۷ می‌پردازد. ابتدا فیزیک نسخه از نظر جنس برگ‌ها و جلد و صحافی مورد بررسی قرار می‌گیرد. سپس محتوای نگارشی نسخه، سنت کتابت، رسم‌الخط، نشانه‌های نگارشی و تزئینی و گزاره‌های اختصاری نسخه بررسی می‌شوند. آوانگاری و برگردان تمامی بن‌نوشت‌ها، پرنوشت‌ها و افزایه‌های اوستای ۱۱۹۷ از دیگر کردار پایه‌ای و کاربردی است که در این فصل انجام پذیرفته‌است. سنت زندنویسی که در چند برگ از نسخه رویت می‌شود، در این فصل مورد بررسی قرار گرفته‌است. نیز تحلیل شکل‌های نسخه با توجه به مفاهیم آمده در بخش نخست فصل سه صورت گرفته و سپس مکان نگارش نسخه، کاتب، دهش و هدف از نگارش آن بیان گردیده‌است. از آنجا که بن‌نوشت‌ها و افزایه‌های نسخ خطی معمولاً گفته‌هایی نهان در خود دارند و نیازمند بررسی افزون می‌باشند بنابر تحلیلی که پیرامون آن‌ها انجام پذیرفت نظریه‌های احتمالی پیرامون هر مورد در بخش‌های مربوطه ارائه گشته‌است.

در فصل پنجم نتایجی که از مفاهیم پایه‌ای فصل ۳ و داده‌های فصل ۴ به دست آمده، بیان شده‌است. نوع نسخه، خشنومن آن، آیین نسخه و هندی یا ایرانی بودن آن از ویژگی‌های اساسی است که یک نسخه‌خطی اوستا به وسیله‌ی آنها توصیف می‌گردد. ویژگی‌هایی که نیاز به صرف زمان افزون برای بررسی دستنویس‌های اوستا دارد و معمولاً در اکثر مقالاتی که تا کنون در این گستره ارائه شده کمتر بدان‌ها پرداخته شده‌است و به ظواهر و بن‌نوشت و افزایه‌های نسخه بسنده گشته‌اند. همچنین در این فصل از سختی‌ها و دشواری‌های پژوهش‌های نسخه‌شناسی اوستا سخن رفته که بارزترین آن حجم زیاد این نسخ است و هر گونه بررسی و تحلیلی نیاز به بازنگری چندین و چندباره‌ی تمامی صفحات نسخه را دارد. سپس پیشنهاداتی برای پژوهش‌های آتی ارائه گشته‌است.

فصل اول: کلیات پژوهش

۱-۱ مسأله‌ی پژوهش

دستنویس‌ها و نسخه‌های خطی در شمار میراث معنوی و فرهنگی ایران زمین هستند که هر یک بسته به زبان و زمان و کارکرد نگارش، ویژگی‌های منحصر به فرد خود را دارند. از این دسته‌اند دستنویس‌ها و نسخه‌های خطی اوستا. گلدنر در اثر گران‌سنگ و بزرگ خود، «اوستا، کتاب مقدس پارسیان»، به مقایسه‌ی حدود ۱۲۵ نسخه از نسخ اوستایی پرداخت که فهرستی از نام آن‌ها را در آغاز کتاب خود آورد. نسخی که شباهت‌ها و گاه تفاوت‌هایی چشمگیر با یکدیگر داشتند و گلدنر برای حل مسأله‌ی تفاوت‌ها، گاه به دانش زبان‌شناسی و دستور زبان اوستایی روی می‌آورد. باری تنها دستور زبان اوستایی پاسخگوی این تفاوت‌ها نبود. در مطالعات همه‌جانبه‌ی دستنویس‌های اوستایی، تقسیم‌بندی‌هایی در زمینه‌های گوناگون بیان می‌گردد. کانترا تقسیم‌بندی‌هایی با معیارهای محتوای دستنویس، کاربرد نیایش‌های دستنویس در آیین‌های عبادی، به طور مفصل و با جزئیات ارائه داده‌است. نیز یکی از این دست تقسیم‌بندی‌ها را با معیار منبع نگارش دستنویس انجام داد و در این تقسیم‌بندی نظریه‌های گوناگون را مطرح نمود. یکی از این نظریات بیان‌گر آن است که در اواخر دوره‌ی ساسانیان دو گونه‌ی کاربردی متفاوت از متون اوستا وجود داشت: نخست متنی ویژه‌ی اجرای آیین‌ها همراه با تشریفات مذهبی و دوم اوستای بزرگ. (Cantra, 2012 p. 296) از این نظریه چنین برمی‌آید که تمام نسخ موجود وندیداد ساده باید برگرفته از رونوشت‌های حاصل از منبع نخست باشند. وندیداد ساده به مجموعه نیایش‌های یسنا، ویسپرد و وندیداد اشاره دارد که همراه با نیرنگ هنگام مراسم، برای آیین یزشن‌خوانی کتابت شده است (افشار و مزداپور، ۱۳۹۲ ص ۱۱). در تاریخچه‌ای که کانترا از نسخ اوستایی بیان می‌کند، قدیمی‌ترین نسخه‌های هندی را برگرفته از نسخی می‌داند که در هنگامه‌ی پرسش و پاسخ‌های میان زرتشتیان ایران و پارسیان، رد و بدل می‌شده است، نسخی که در ایران کتابت شده، به هند منتقل شده و رونوشت می‌شدند (Cantera, 2015 p. 41). به هر روی امروزه ما با نسخی روبه‌رو هستیم که یا در ایران کتابت شده و در ایران مانده و یا به هند برده شده‌اند و یا در هند کتابت شده، در آنجا مانده و یا به ایران آورده شده‌اند. مطالعه‌ی دستنویس اوستای ۱۱۹۷ که بنابر انجامه‌ی آن به سال ۱۱۹۷ یزدگردی نگارش آن پایان یافته، در دسته‌ی نسخ اوستای تشریفات مذهبی می‌گنجد. سنت کتابت نسخه به مانند نسخه‌های هندی است و بیشتر بن‌نوشت‌های آن به خط سانسکریت می‌باشد. افزون بر آن در آغاز و میانه‌ی نسخه ابیاتی با خط و زبان فارسی نگاشته شده‌اند. نگارنده خود را موبد لولادارو، پسر موبد مینوچهر، پسر موبد مانیک، پسر موبد نورآز معرفی می‌کند.

پژوهش بر نسخ خطی و معرفی آن‌ها، می‌تواند به بقای نسخه کمک کند و نیز راه را برای آشنایی بیشتر با نسخ دیگر، کاتبان آن‌ها، مکان‌های کتابت، فرمایش‌ها، دهش‌ها و صاحبان نسخه بگشاید.

۱-۲ موضوع پژوهش

در این پژوهش، پژوهشگر بر آن است تا به طور همه‌جانبه نسخه‌ی مربوطه را بررسی کرده و یافته‌ها را با نظریات و پژوهش‌های انجام شده در مطالعات نسخ اوستایی، تطبیق دهد و یا در صورت عدم تطبیق، دیدگاهی نوین در مطالعات نسخه‌شناختی اوستا ارائه نماید. چنان که پژوهش بر هر نسخه‌ی اوستا رازهایی از دیگر نسخ نیز بر دیدگان پژوهشگران خواهد گشود و پاسخ‌هایی به برخی از پرسش‌های بی‌شمار در این زمینه خواهد داد.

۱-۳ قلمرو پژوهش

الف) قلمرو مکانی: قلمرو مکانی پژوهش، مکان کتابت نسخه یعنی کشور هند و مکان وقف آن یعنی شهر تهران در کشور ایران می‌باشد.

ب) قلمرو زمانی: آن چنان که تاریخ انجامه‌ی نسخه نشان می‌دهد تاریخ اتمام نسخه سال ۱۱۹۷ یزدگردی (۱۲۰۷ خورشیدی) است؛ از این رو قلمرو زمانی پژوهش سال‌هایی است که به طور تقریبی از ۱۲۰۷ خورشیدی تا امروز بر نسخه گذشته است. سال‌های پس از کتابت نیز دارای دو مقطع زمانی مشخص هستند: ۱. سال ۱۲۸۷ یزدگردی (۱۲۹۷ خورشیدی) که سال وقف نسخه به آدریان تهران است. ۲. سال ۱۳۹۳ خورشیدی که نسخه به دست پژوهشگر رسیده‌است.

ج) قلمرو موضوعی: قلمرو موضوعی پژوهش، نسخه‌ی اوستای ۱۱۹۷ می‌باشد.

۱-۴ اهمیت و ضرورت پژوهش

برخی از نسخ خطی اوستا که امروزه در دست است، به سنت کتابت ایرانی یا هندی نگارش شده و در ایران، از خانه‌های زرتشتی‌نشین یزد و کرمان یافت شدند؛ برخی دیگر نیز در خارج از ایران یافت شده و به دست پژوهشگران رسیدند. این نکته قابل توجه است که در کتاب «اوستا، کتاب مقدس پارسیان» که توسط گلندر تصحیح و ویرایش شد و در سال ۱۸۹۵ میلادی به چاپ رسید از حدود ۱۲۰ نسخه‌ای بهره گرفته شده بود که تعداد بسیاری از آن‌ها از جمله نسخ یافت شده در خارج از ایران بودند. این خود نمونه‌ای بود بیانگر این مطلب که پژوهشگران این گستره، بر میراث نسخ اوستای داخل ایران، آن گونه که باید، احاطه نداشتند. استاد راهنمای اینجانب، کتابیون مزداپور، نخستین ایرانی بودند که به ضرورت این موضوع پی برده و به پروژه‌ی اروپایی ADA پیوستند که امکانات لازم برای انجام این مهم را در اختیار داشتند اما نسخ کافی برای پژوهش، در دست نداشتند. تا امروز شصت و اندی نسخه‌ی اوستا به دست پژوهشگران پروژه ADA رسیده‌است که یکی از آن‌ها توسط نگارنده در اختیار پروژه‌ی نامبرده قرار گرفت و هنوز به صورت کامل توسط این پروژه، به آن پرداخته نشده‌است. از دیگر سو جای خالی مطالعه‌ی نسخه‌شناختی اوستا در میان پژوهش‌های دانشگاهی، آشکارا، احساس می‌شود و بنا بر این ضرورت، دستنویس اوستای ۱۱۹۷ موضوع پایان‌نامه‌ی اینجانب قرار گرفت.

۱-۵ اهداف پژوهش

بی شک مطالعه‌ی نسخه‌ی ۱۱۹۷ اوستا، از منظر زبان‌شناسی، خط‌شناسی، دیباچه، انجامه، هامش‌ها، تصاویر و... هدف اصلی این پژوهش می‌باشد. باری اهداف دیگری نیز در کنار هدف اصلی محقق خواهند شد؛ به حتم پژوهش پیرامون یک نسخه، راه به کشف ناشناخته‌های نهفته در دل دیگر نسخ اوستا نیز خواهد گشود. همچنین پژوهش بر نسخی از این دست، به ارائه‌ی شناسنامه‌ای از نسخه می‌انجامد که همین امر در پاسداری و حفاظت از نسخه‌های خطی یافت شده، که جزو میراث فرهنگی کشور هستند، در برابر دستبرد سودجویان، موثر خواهد بود.

۱-۶ کاربردهای پژوهش

این پژوهش نسخه‌شناسی نیز مانند دیگر پژوهش‌های از این دست، در سازمان میراث فرهنگی کشور و زیرمجموعه‌های آن، کتابخانه‌ها و مراکز تحقیقاتی نسخ خطی، موزه‌های مرتبط با تاریخ خط و کتابت و گروه‌های آموزشی و پژوهشی رشته‌ی فرهنگ و زبان‌های باستانی، در داخل و خارج کشور مورد بهره‌برداری قرار می‌گیرد. از سوی دیگر با تحلیل داده‌هایی که از نسخه به دست می‌آید و بررسی پژوهش‌ها و منابع مشابه، پرده از برخی رویدادهای تاریخی کنار می‌رود و دلیل رخداد آن‌ها مشخص می‌گردد.

۱-۷ نوع پژوهش

این پژوهش در دسته پژوهش‌های بنیادی قرار می‌گیرد. دستاوردهای این پژوهش در گسترش راه پژوهشگران آینده و نیز در پیشرفت مطالعات نسخه‌شناسی، به صورت بنیادی و پایه‌ای یاریگر خواهد بود. به ویژه، از آنجا که تا به امروز پژوهشی نسخه‌شناسی بدین شکل بر نسخه‌های اوستایی صورت نگرفته‌است، این پژوهش می‌تواند الگویی بنیادی برای پژوهش‌های آتی با این موضوع ارائه دهد.

۱-۸ سوالات پژوهش

سوال‌های پژوهش شامل سوال‌های اصلی و فرعی پژوهش است. برخی سوال‌های اصلی این گونه هستند:

۱. محتوای نسخه‌ی ۱۱۹۷ چیست؟
۲. مراسم مرتبط با نسخه‌ی ۱۱۹۷ امروزه انجام می‌گیرد؟
۳. شکل‌های ترسیم شده در نسخه گویای چه مطالبی هستند؟
۴. خط و زبان نیایش‌ها، نیرنگ‌ها، بن‌نوشت‌ها چیست؟
۵. نگارش نسخه در چه زمان و چه مکانی صورت گرفته‌است؟
۶. نگارنده‌ی نسخه چه کسی است؟
۷. نسخه تا به امروز چه روزگاری را گذرانده‌است؟
۸. فرمایش و دهش نسخه به چه ترتیب است؟

۹. مشخصه‌ی نسخه‌ی ۱۱۹۷ که آن را از دیگر نسخه‌های شناخته شده متمایز می‌کند، چیست؟

برخی پرسش‌های فرعی بدین گونه‌اند:

۱. دستنویس اوستای ۱۱۹۷ از چه سنت کتابتی پیروی می‌کند؟
۲. انجامه و تاریخ نسخه از نظر اعتبار تا چه اندازه مورد تایید است؟
۳. دستنویس اوستای ۱۱۹۷ در کدام یک از تقسیم‌بندی‌های ارائه شده توسط کانترا می‌گنجد؟

آن چنان که از پرسش‌های پژوهش نتیجه می‌شود این پژوهش در راستای یافتن چستی یک موضوع می‌باشد.

۹-۱ فرضیه‌های پژوهش

پرسش‌های پژوهش راه بدین مهم می‌برد که این پژوهش برای چستی نسخه‌ی اوستای ۱۱۹۷ انجام می‌پذیرد. از این رو فرضیه‌ای برای پژوهش ارائه نمی‌گردد و پاسخ پرسش‌ها، نظریه‌های قطعی پژوهش است.

۱۰-۱ تعریف واژه‌های مهم و کلیدی

در ادامه، تعریفی اجمالی از برخی واژگان کلیدی پژوهش پیش‌رو ارائه می‌گردد و در بخش‌های پسین، با جزئیات بیشتر به برخی از این واژگان پرداخته می‌شود.

۱۰-۱-۱ **نسخه‌شناسی نسخ خطی اوستا:** نسخه‌شناسی به صورت عام مهارت و دانشی است که با یاری آن می‌توان نسخه‌های خطی را از جنبه‌های گوناگون توصیف و معرفی کرد؛ این جنبه‌ها در این تعریف عمومی شامل، فیزیک نسخ، چگونگی نگهداری آن‌ها، دستخط، حاشیه‌نویس‌ها و تمام آنچه است که در ظاهر نسخه قابل رویت می‌باشد (عظیمی، ۱۳۸۹ ص ۲). در نسخه‌شناسی دستنویس‌های اوستا افزون بر تمامی موارد آمده در این تعریف عمومی، محتوای نسخه، خاندان کاتب، سنت کتابت، نیرنگ‌های آمده در نسخه و... نیز دارای اهمیت می‌باشند. در متن برخی نسخ، نسخه‌ی اوستایی را با واژه‌ی «پچین» بیان می‌کنند (جهان‌پور، ۱۳۸۹ ص ۱۴).

۱۰-۱-۲ **بن‌نوشت:** بن‌نوشت واژه‌ای است که شادروان دکتر حسین داوری آشتیانی برای برگردان فارسی واژه‌ی «Colophon» ساخته است. زیرا واژه‌ی «بن» دارای هر دو معنای آغاز و پایان می‌باشد و به این ترتیب بن‌نوشت به آن دسته از نوشته‌ها گفته می‌شود که کاتب یا شخصی به جز کاتب از سوی خود در آغاز و پایان دستنویس به نگارش درآورده است (مزدایور، بن‌نوشت‌های کهن، ۱۳۸۱ ص ۲۵۳). بدین ترتیب، واژه‌ی بن‌نوشت،

مفاهیم سرنگار (نوشته‌ی آغاز نسخه)، انجامه، یادگارنامه و یادگارنوشت را نیز دربرمی‌گیرد. بن‌نوشت‌ها معمولاً به زبانی به جز زبان اوستایی، به خط گجراتی، اوستایی، پهلوی و فارسی نوشته می‌شده‌اند.

در بن‌نوشت‌های نسخ اوستایی هنگام معرفی کاتب، معمولاً نام چند جد پشت سر هم با واژه-فاصله‌ی «ابن» یا «بن» یا «پس» یا «ولد» یا «ولده» یا «پره» بیان می‌شود؛ عناوین رتبه و مقام روحانیت نیز در صورت وجود، پیش از نام کاتب و پدران او یاد می‌شود. سپس اگر کاتب لقبی داشت آن لقب با ذکر واژه‌ی «لقب» می‌آمده‌است؛ نیز اگر کاتب وظیفه‌ی آیینی نگهداری از آتش وهرام را عهده‌دار بود پس از معرفی پدران و لقب خود، عبارت «فرستار آتش»، «پریستار آتش» و مانند آن آورده می‌شد. همچنین گاه جایگاه سکونت کاتب یا نویساننده پس از معرفی ذکر می‌شد. گاه صفت‌هایی میان نام‌ها دیده می‌شوند مانند «گروتمانی‌مکانی» یا شکل دیگر آن «گروثمان-مکان» و نظایر آن که معمولاً پیش از نام نگارنده یا جد نگارنده می‌آمده‌است.

برای نمونه بن‌نوشت دستنویس «زرتشت‌نامه (زرتشت پیغمبر)» چنین است:

کاتب‌الحروف من دین بنده فقیر حقیر پره رستم ابن مانک ابن داراب ابن هوشنگ ابن نرسنگ ابن سایر ابن خورشید ابن اکوز لقبه سنجانه فرستار آتش وهرام هر که خواند دعا و آفرین و انوشه‌روان رساند نویساننده اصل این کتاب بهدین داراب بن جیوا ابن چاندجی بن مانک قلمی شد اگر خطای جای رفته باشد ... (Unvala, 1940 p. 23).

۱-۱۰-۳ پرنوشت یا حاشیه: پرنوشت یا حاشیه معادل فارسی واژه‌ی انگلیسی «gloss» است. برای پرنوشت نسخ خطی اوستا می‌توان تعریفی بدین صورت ارائه داد. هر گونه نوشته‌ی نامرتب با متن که در نسخه‌ی خطی آمده است و در واقع نسبت به اصل متن نسخه، موضوعی حاشیه‌ای می‌باشد را «پرنوشت» می‌نامیم. نمونه‌ای از این نوشته‌ها معمولاً از تولد نوزاد و مرگ موبد یا فردی از خاندان موبدان خبر می‌دهند که توسط کاتب یا شخصی جز کاتب نگاشته شده‌اند. همچنین بیت شعرهایی که گاه کاتب از سر ذوق می‌سروده و کتابت می‌نموده‌است نیز، بنابر تعریف ارائه شده، از جمله پرنوشت‌ها به شمار می‌آیند.

پرنوشت‌هایی از این دست به سبب دربرداشتن نام بسیاری از موبدان و دستوران، اطلاعات ارزشمندی از تاریخ زندگی اجتماعی زرتشتیان را در اختیار پژوهشگران می‌گذارند (مزدایور، بن‌نوشت‌های کهن، ۱۳۸۱ ص ۲۵۶؛ جهان‌پور، ۱۳۸۹ ص ۲۹).

^۱ انجامه که معادل‌های یادگارنامه و یادگارنوشت را نیز برای آن به کار برده‌اند، شناسنامه‌ایست که رونویس، پس از پایان کتابت، در آخر نسخه‌ی خطی می‌نوشته‌است. در انجامه‌ها معمولاً نام و نشان کتاب، پدیدآور و زمان و مکان رونویسی یاد می‌شده‌است. اعلام تاریخ پایان یافتن کتاب در انجامه‌ها عموماً با واژه‌ها یا گزاره‌های «تمام شد»، «پایان یافت»، «سپری شد»، «اتمامید» و مانند آن در فارسی و «تمت»، «تمت»، «قد فرغ» و «قد اتفق الفراغ» در عربی نشان داده می‌شده‌است. در دستنویس‌های اوستایی نیز از چنین گزاره‌های فارسی و عربی برای اعلام انجامه، به جز دو مورد متاخر در عبارات عربی، بهره برده می‌شد و گویا کاتبان اوستایی در هند و ایران با این قالب انجامه‌نویسی نسخ خطی آشنایی داشته‌اند. درج نام مولف کتاب در انجامه، معمولاً با گزاره‌ای دعایی همراه بوده‌است (مدخل انجامه: پایگاه دایره‌المعارف کتابداری و اطلاع‌رسانی، سازمان اسناد و کتابخانه‌ی ملی جمهوری اسلامی ایران: www.portal.nlai.ir).

۱-۱۰-۴ افزایش: افزایش به نیایش، نوشته‌ها و سروده‌هایی گفته می‌شود که با متن اصلی نسخه‌ی اوستایی مرتبط بوده و به نیایش‌ها افزوده می‌گردند. نیرنگ‌ها، نیایش‌های جافتاده که در حاشیه یا بین دو سطر افزوده می‌گردند، عناوین نیایش‌ها، زندنویسی و هر آنچه مرتبط با موضوع کتابت دستنویس اوستاست در زیر این عنوان جای می‌گیرد.

۱-۱۰-۵ نیرنگ: واژه‌ی نیرنگ واژه‌ای پهلویست به معنی مراسم دینی که پارسیان هند به جای این واژه، واژه‌ی گجراتی «کیریا» (در سنسکریت «کریا») را به کار می‌برند. نیرنگ در متون زرتشتی با سه مفهوم به کار برده شده‌است.

در روایات داراب هرمزدیار، نیرنگ به معنی گمیز افزون بر مفاهیم کاربردی دیگری آن آمده‌است.

به نیایش‌های کوتاه چه به زبان اوستایی و چه به زبان پهلوی و پازند نیز نیرنگ گفته می‌شود. برخی از این نیایش‌ها، نیایش‌های کارگشایی و رفع پیشامدهای ناخوشایند هستند و برخی دیگر نیایش‌هایی هستند که با آداب و تشریفات ویژه همراهند، به مانند نیرنگ کشتی بستن که در آیین سدره‌پوشی برای اجرای آداب بستن کشتی خوانده می‌شود.

همچنین به مراسم دینی، آیین‌ها و تشریفات و آداب برگزاری آن‌ها نیز واژه‌ی نیرنگ را نسبت می‌دهند (دوستخواه، ۱۳۷۴ صص ۱۰۶۶-۱۰۶۷؛ اشیدری، ۱۳۷۱ ص ۴۵۸؛ Anklesaria, 1957 p.9). به ویژه این واژه برای مراسم و آیین‌های موجود در نسخ خطی یسنا، ویسپرد و ونیداد کاربرد دارد.

در نظری دیگر، آداب مراسم هنگامی که به خط پهلوی، در نسخه‌ی خطی آورده شوند آن را نیرنگ و اگر به گجراتی در نسخه بیابند آن را کریا می‌نامند (Sanjana, 1904 p.16). برخی از پژوهشگران کریا را متفاوت از نیرنگ دانسته‌اند و ویژگی دستنویس‌های ساده‌ی هندی را در داشتن کریا و نداشتن نیرنگ می‌دانند^۴ (مزدآپور و دالوند، ۱۳۹۰ ص ۴۶).

نیرنگستان یا مراسم‌نامه، نام کتابی است که سه چهارم از بخش‌های آن در مورد آداب دینی است، از جمله آداب گهنبار، آداب برسم و هیزم آب زور و هوم و هاون و ... (دوستخواه، ۱۳۷۴ ص ۱۰۶۷).

۱-۱۰-۶ سال یزدگردی: در دوره‌ی ساسانیان، سال نشست هر شاه بر تخت شاهی به عنوان مبدأ گاه-شماری درمی‌آمد و طول سال، ۳۶۵ روز با کیسه‌گیری یک ماه در ۱۲۰ سال اعمال می‌شد. گاه‌شمار یزدگردی نیز به همین گونه بر اساس به تخت نشستن یزدگرد سوم، در روز سه شنبه ۱۶ ژوئن سال ۶۳۲ میلادی^۵ (۶۳۱)

^۱ nērang
^۲ kirīā
^۳ kryā

^۴ موبد فیروزگری احتمال می‌دهند به آدابی که در مراسم مقدماتی یزشن‌خوانی (پراگنا) برای آماده‌سازی آب و برسم انجام می‌شده، نیرنگ آب و برسم گفته می‌شد و کریا مجموعه تشریفات بوده که در مراسم اصلی به انجام می‌رسیده‌است.

^۵ بنا بر نظریه ی Colonel Allotte De La Fuye

میلادی) برابر با ۲۲ ربیع الاول سال ۱۱ قمری (۱۰ قمری) پایه‌ریزی شد و چون یزدگرد سوم آخرین پادشاه ساسانی بود و پس از او کسی بر تخت شاهی ننشست، زرتشتیان همان سال را، مبدأ تاریخ خود قرار دادند و نزد زرتشتیان ایران و هند رواج یافت. نشان اختصاری سال یزدگردی A.Y. می‌باشد (جهان‌پور، ۱۳۸۹ ص ۵؛ Unvala, 1940 p 19).

گاه‌شمار دیگری نیز در بن‌نوشت‌های برخی نسخ خطی اوستایی و پهلوی با گزاره‌های «پس از ۲۰ یزدگرد»، «*pas hac sāl 20 hac bē ō i yazdākart*» آمده‌است. این گزاره‌ها، گاه‌شمار دیگری منسوب به یزدگرد را بیان می‌کنند که مبدأ آن سال مرگ یزدگرد و در واقع بر تخت نشستن شاه جدید مفروض بوده و با یکم فروردین سال ۲۱ یزدگردی، ۱۱ ژوئن سال ۶۵۲ میلادی (۶۵۱ میلادی) و ۲۷ شوال سال ۳۱ قمری (۳۰ قمری) برابری می‌کرده‌است. به این گاه‌شمار، گاه‌شمار مجوسی، زرتشتی، فارسیه، پارسی یا پارسیگ، طبری و مغانی می‌گفته‌اند. این گاه‌شماری حدود دو قرن پیش از ۱۷۰۰ میلادی بسیار در ایران رواج داشت.

ظاهراً در سده‌های نخستین اسلامی هر دو سنت تاریخ‌گذاری رواج داشته و بر روی سکه‌های این دوره می‌توان هر دو شکل تاریخ را دید. اما پارسیان هند هموار از گاه‌شمار یزدگردی استفاده می‌کردند.

بعدها به تدریج سال مجوسی فراموش شد و تاریخ یزدگردی به حیات خود ادامه داد؛ اما در سنت نگارشی کاتبان، گزاره‌ی پهلوی «پس از ۲۰ یزدگرد» بدون توجه به تفاوت این دو گاه‌شمار ادامه یافت و آمیختگی و اشتباه وارد تاریخ شد. اشتباهی که گاه با وجود تاریخ‌های قمری و میلادی نسخه، قابل تشخیص است (جهان‌پور، ۱۳۸۹ صص ۵-۶).

۱-۱۰-۷ وندیداد ساده: وندیداد ساده که با نام‌های وندیداد، *juṭ dāw dāt*، اوستای یشت و ویسپرد و جددیوداد با نیرنگ رسته یزشنی و نام‌های مشابه در دستنویس‌ها یاد می‌شود؛ به آن دسته از نسخ خطی اوستا گفته می‌شود که شامل مجموعه‌ای از نیایش‌ها یعنی یسنا به طور کامل، ویسپرد به طور کامل، وندیداد به طور کامل است که با ترتیبی خاص و با تغییری در متن برخی از این نیایش‌ها، همراه با نیرنگ آورده می‌شود. وندیداد ساده برای سرایش در مراسم وندیدادخوانی نوشته می‌شده و نیرنگ‌هایی مشابه نیرنگ‌های مراسم یسناخوانی داشته‌است (Anklesaria, 1957 p. 12).

۱-۱۰-۸ یزشن خوانی: به مراسم یسنا، ویسپرد و وندیدادخوانی و نیرنگ‌ها و آدابی که هنگام این مراسم انجام می‌شود، آیین یزشن خوانی گفته می‌شود. در آیین یزشن خوانی آداب مراسم در یزشنگاه همرا با لوازم و ابزار آن در جایگاه‌های مشخصی از نیایش انجام می‌پذیرد.